

Сучасні проблеми українського села

І.М. Власюк

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ (1990 – 2007 РР.)

Зміни у розвитку аграрного сектора економіки в усіх областях України, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., викликані проведенням економічних реформ і перебудовою відносин власності на селі, призвели як до ряду позитивних зрушень, так і до глибоких кризових явищ. Тому не випадково значну увагу істориків-аграрників нині став привертати історичний досвід розвитку сільського господарства в Україні, зокрема, соціально-економічні наслідки реалізації Столипінської аграрної реформи, досягнення і проблеми діяльності колективних господарств 1960–1980-х рр. тощо. Звернення до цієї теми особливо актуальне, адже сільське господарство в економічному житті Житомирщини, як і загалом України, завжди відіграло велику роль. Про це свідчать й економічні пріоритети нашої держави сьогодні. Частково ця проблема знайшла відображення в наукових працях П. Саблука, Г. Черевка, О.В. Харчишиної, І.В. Абрамової, Л.А. Суліменка, О.М. Яценка, М.Ф. Плотнікової та ін. Завданням цього дослідження є комплексне вивчення проблем реформування аграрної сфери розвитку Житомирської області на сучасному етапі, пошук оптимальних шляхів їх вирішення при подоланні складних кризових явищ.

Правовим фундаментом для розвитку аграрного законодавства сьогодні є Конституція України, у ст. 14 якої гарантується право власності на землю; це право набувається й реалізується громадянами, юридичними особами та державою у відповідності до закону. Реформування земельних відносин в Україні пройшло за роки незалежності ряд етапів. Так, у 1990 р. було запроваджено право довічного успадкування землеволодіння (грудень 1990 р.), на колективну й приватну власність на землю, відродження діяльності селянських (фермерських) господарств (1992 р.), паювання землі (1994 р.), оренду землі та земельних паїв (1997 р.). Однак створені фермерські господарства, як і фермерський рух в цілому, ще не можуть розвиватися у повну силу. Причинами цього вчені називають: відсутність державної підтримки фермерського сектора підприємництва, протидію з боку керівників інших форм сільгоспвиробництва, відсутність паритету цін між сільським господарством і промисловістю тощо [1, 226–228].

Дослідник сучасної аграрної політики в Україні З. І. Гриценко вважає, що корумпованість держави у 90-х рр. ХХ ст., відсутність прозорих правил взаємодії бізнесу та держави, законодавчого поля проведення корпоративної політики, чітких теоретичних обґрунтувань та практичних рекомендацій щодо реформування агропромислового виробництва, використання керівниками колгоспів та радгоспів суспільного сектору задля своїх особистих інтересів

були основними причинами глибокої соціально-економічної кризи на селі [2, 371].

Насамперед проаналізуємо основні показники у розвитку сільського господарства Житомирської області на сучасному етапі. Статистика свідчить, що створення фермерських господарств відбувалося повільними темпами: у 1998 р. їх було 365, з площею наданих їм угідь 77,7 тис. га; у 2001 р. – відповідно 596 та 58,6 тис. га; у 2005 р. – 686 та 65,7 тис. га. Причини такого уповільнення були проаналізовані вище. Парк тракторів сільськогосподарських підприємств скоротився з 12129 у 2000 р. до 8769 у 2005 р., зернозбиральних комбайнів – відповідно з 3325 до 2428. Валовий збір зернових культур в області скоротився з 1352,1 тис. т у 1990 р. до 750,3 тис. т у 2005 р., цукрових буряків (фабричних) – з 1299,9 тис. т до 595,2 тис. т, льону – з 20,7 тис. т до 3,4 тис. т, кормових коренеплодів – з 1572 тис. т до 246 тис. т, плодів та ягід – з 47 тис. т до 35,3 тис. т. [3, 100, 108]. Такі вражаючі скорочення показників були наслідком глибокої соціально-економічної кризи у сільському господарстві Житомирщини, неспроможності сільськогосподарських підприємств господарювати в умовах становлення ринкових відносин на селі, за відсутності підтримки з боку держави. Відіграли свою негативну роль також і розрив традиційних економічних зв'язків області із своїми партнерами, перебудова різних галузей економіки на ринкові засади, відсутність визначених орієнтирів, досвіду у нових умовах.

На думку Миколи Олещенка, начальника головного управління агропромислового розвитку облдержадміністрації, час змін, не завжди глибоко продуманих і законодавчо виписаних, спокусив немало сільських керівників. "Багато хто шукав миттєвої, особистої вигоди... і господарство, і керівник втратили перспективу." Він також окреслив головні проблеми аграрного розвитку Житомирщини на сучасному етапі: 1) кадрова проблема: близько третини керівників сільськогосподарських формувань – люди із середньою освітою; ще в майже 30% господарств немає повного штату головних спеціалістів; 2) кінцева переробка льону, реалізація продукції буряківництва за вигідними цінами; 3) хліборобські зусилля повинні бути підкріплені продуманою регулюючою політикою держави; 4) активізація роботи обласної аграрно-товарної біржі; ефективною може бути робота асоціацій виробників по галузях, треба групувати пропозиції, виходити на великі замовлення; 5) не має область свого селекційно-генетичного центру, втратили армію техніків шпунтового осіменіння; 6) необхідність виділення коштів із Державного бюджету на проведення хімічної меліорації земель (300 тис. га забруднених радіонуклідами ґрунтів); 7) ефективне використання державних коштів – бюджетне фінансування здійснюватиметься 2007 р. по 18 програмах, 130 млн. грн.; 8) посилення юридичної служби захисту виробників сільгосппродукції; головні сили треба зосередити на переробній галузі [4, 3]. Аналізуючи

названі проблеми, спираючись на історичний досвід розвитку сільського господарства України, зазначимо, що і в радянський період 1960 – 80-х рр., і в роки реалізації Столипінської аграрної реформи 1906–1914 рр. питання змін в аграрній сфері завжди проходило тривале обговорення на різних рівнях влади, підкріплювалося відповідною законодавчою базою, і, головне, підтримкою з боку самої держави. Цікаво, що в роки столипінської реформи важливе значення для підтримки новостворених власників землі мала діяльність земських установ, що сприяли створенню показових селянських господарств, пунктів прокату сільськогосподарських машин, закупівлі для селян за вигідними цінами мінеральних добрив, техніки, впровадженню нових технологій господарювання, відкриттю сільськогосподарських виставок тощо. Ця проблема була розглянута у попередніх наукових працях автора. Наприклад, про організацію агрономічної допомоги можна довідатися з "Огляду Волинської губернії за 1909 р". Постановою губерньського комітету передбачалося: 1) поділити всю територію Волинської губернії на 6 агрономічних районів; 2) у кожному районі організувати агрономічні ради, до складу яких входили б місцеві діячі; 3) для організації агрономічної допомоги населенню вести посаду порайонного агронома; 4) асигнувати на чергові заходи по сільському господарству – 8700 крб., на прокатні станції та показові поля – 3600 крб., на розповсюдження поліпшеного насіння – 2400 крб., на організацію сільськогосподарської виставки – 1200 крб., поширення сільськогосподарських знань – 1500 крб., на поточну сільгоспстатистику – 3400 крб. [8, 13]. Ю.М.Поліщук, дослідивши хід Столипінської аграрної реформи на Волині, у своїх висновках, зокрема, зазначає, що сьогодні нам доводиться багато в чому повертатися до її досвіду. Реформа внесла значні зміни у сільському господарстві губернії, відкриваючи шлях до розвитку підприємництва, формування міцного господаря. Діяльність позичкових і сільськогосподарських товариств сприяла тому, що селяни більше використовували вдосконалені засоби виробництва, машини [6, 94, 95].

Дослідник сучасного розвитку сільських територій України І. Прокопа зокрема зазначає, що після 2000 р. у сільському господарстві України почали з'являтися ознаки окремих позитивних змін, проте вони не стали вагомими. Гострою проблемою, на його думку, продовжує бути проблема обмежених можливостей трудової діяльності. У 2005 р. рівень зайнятості сільського населення віком 15-70 років становив 60,5% (у 2004 р. – 56,1%), а рівень безробіття – 5,7% (відповідно 8,4%). У Житомирській області, за даними на 2005 р., відповідно – 65,2% та 6,1%. Частка осіб, зайнятих поза межами своїх сіл, у загальній чисельності працюючих на підприємствах, в установах і організаціях, становила 36,2%, поза межами "формального" сектора економіки у своїх селах – 62%. Житомирщина має в його дослідженні середні показники порівняно з високим рівнем безробіття у західних областях України (Львівська – 9,1%, Рівненська – 10,2%, Івано-Франківська – 8,3%, Тернопільська – 8,7%), низьким у деяких східних (Донецька – 3,6%, Луганська – 3,3%). Якщо у 1990 р. пересічна селянська сім'я в Україні використовувала на харчування 32,8%, то у 2005 р. – 64,5% сукупних

витрат. У 2005 р. понад 65% сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати, нижчі від прожиткового мінімуму. У період ринкових трансформацій істотних витрат зазнала сільська соціальна інфраструктура: погіршилась якість дорожньо-транспортної мережі, скорочується кількість сіл, оснащених водопроводом і каналізацією, відбувається старіння житлового фонду, зменшується кількість закладів соціально-культурного призначення. Серед позитивів у цій сфері – підвищення рівня газифікації сіл і благоустрою житла, реалізація ряду програм щодо поліпшення соціально-культурного обслуговування. Житомирщина серед ряду інших областей має найбільшу частку сіл з ускладненими умовами транспортного сполучення – до 40%. Середня густина сільського населення в області на 2005 р. становила 20,7 осіб на 1 кв. км (низький показник по Україні), середня людність сіл – 365 осіб, частка сіл з людністю до 100 осіб – 26,4% (середній показник). Середній коефіцієнт депопуляції сільського населення становив в області 14,2% (найбільшим він був у Сумській області – 19,4%). Можна повністю погодитися також з думкою цього вченого, що на місцевому рівні головними причинами повільного подолання занепаду сільських територій є слабкість сільських громад і органів самоврядування; відсутність з боку громадян ініціативи та готовності розв'язувати місцеві проблеми власними силами, довіри один до одного і до владних структур; недостатня розвинутість системи громадських організацій [7, 52 – 58].

Потребує негайного вирішення і проблема зайнятості сільської молоді нашої області і держави. За дослідженням В. Чигрина, аналіз статистичних даних за 2001 – 2004 рр. дає підстави для висновку, що значна частка молоді села працювала на фізично важких "кінно-ручних" роботах, які не потребують професійної підготовки (у північних областях України – 59,6%). За даними Українського інституту соціальних досліджень, у сільських поселеннях проживало лише 29,5% усієї кількості молоді, або близько 3,3 млн. осіб [8, 123, 126]. Важливе значення при цьому мають насамперед показники забезпеченості сільського населення Житомирської області об'єктами соціальної інфраструктури (станом на 2005 р.): житлова площа на одну особу становила 27,7 кв. м (в Україні – 24,9 кв. м; високі показники мали такі області: Київська – 32,3 кв. м, Вінницька – 30,9 кв. м, Сумська – 34,9 кв. м); забезпеченість житла природним газом – 23,7% від кількості населених пунктів; дитячі дошкільні заклади – відповідно 17,1% (низький показник), школи – 46,9% (середній), лікарняні заклади – 64,2%, клуби (середній), будинки культури – 61,7% (середній), дороги з твердим покриттям – 61,2%. Житомирщина займає 19-е місце серед інших областей України по коефіцієнтах кожного виду сільської соціальної інфраструктури [9, 54 – 55].

На досить низькому рівні була і залишається заробітна плата найманих працівників в аграрних підприємствах. Якщо у 1995 р. в Україні вона складала в середньому на одного працівника 34,7 грн. на місяць, у 2001 р. – 151 грн., у 2006 р. – 552,87 грн. – це на сьогодні у 2 рази менше від відповідної зарплати в Росії та Румунії, у 4 рази від Польщі та Угорщини, у 7 разів порівняно із Словенією. Аналізуючи причини цього, М. Махсма наголошує на трьох основних факторах: неефективність сільськогосподарського виробництва, зростання собівартості цієї продукції,

низькі темпи зростання виробництва в галузі, нестача оборотного капіталу [10, 54–55].

За результатами дослідження ФАО 2005 (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН) у 8 областях України Житомирська область має такі показники: середня міра участі сімейних господарств у сільськогосподарському виробництві; середній рівень сільськогосподарської спеціалізації регіонів; високі темпи проведення земельної реформи після 2000 р. Відповідно високі показники притаманні Івано-Франківській, Львівській, Закарпатській областям. Для підприємств і фермерських господарств основним каналом поставок матеріально-технічних ресурсів є комерційні підприємства і приватні підприємці. Здебільшого підприємства і фермерські господарства використовують власну техніку, доповнюючи її деяким орендованим обладнанням. Доступ до державних програм лізингу практично відсутній [11, 61–63].

У 2006 р. Житомирська область мала певні позитивні й негативні показники аграрного розвитку: у сільськогосподарських підприємствах виробництво продукції зросло на 6,6%, у господарствах населення скоротилося на 1,8%. Виробництво цукрових буряків зросло проти 2005 р. в 1,5 рази і досягло 889,4 тис. т. Обсяг валової продукції рослинництва скоротився на 2,3%; тваринництва зріс на 4%. Загальні обсяги виробництва м'яса зросли на 8,9%, яєць – на 13,9%, вовни – на 4,3%, молока – майже на рівні 2005 р. Чисельність поголів'я великої рогатої худоби за 2006 р. в усіх категоріях господарств зменшилася на 3,3%, свиней – на 9,7%, овець та кіз – на 4,4%; поголів'я птиці зросло на 7,3%. Загальний обсяг реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами у 2006 р. порівняно з 2005 р. у вартісному виразі зріс на 4% [12, 3]. Є також певні успіхи у розвитку: сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які почали створюватися на Житомирщині наприкінці 1990-х рр.; біржовій торгівлі; агроторгових домів та інших елементах інфраструктури аграрного ринку [13, 204].

Серйозною проблемою останніх років для розвитку селянських господарств області, як і всієї України, є тінювий ринок землі. Хоча сьогодні ще існує мораторій на продаж земельних паїв, вони таки продаються з метою їх наступного перепродажу. Так, у селах Йосипівка Брусилівського району, Ставище станом на весну 2007 р. вже продали свої паї близько половини власників (через укладення договорів міни, дарування). Переважно це літні люди, які не мають перспективи самим обробляти свої гектари. В середньому платили по 5 тис. доларів за пай. Для вирішення цієї проблеми необхідно створити ряд законів щодо функціонування повноцінного ринку землі та можливості її легального продажу селянами за вигідними цінами [14, 2]. У грудні 2007 р. на розширеному засіданні колегії прокуратури області називалися такі факти порушення використання земель згідно вимог земельного законодавства: підробка службовими особами районних відділів земельних ресурсів висновків державної експертизи; проведення незаконних робіт на земельних ділянках і виведення земель із сільськогосподарського обігу; вчинення корупційних дій начальниками органів земельних ресурсів; незаконні рішення суду у цій сфері тощо [15, 1].

До цього слід додати, що реалізація права власності на землю в Україні викликала й окремі серйозні проблеми нотаріату. На думку О. Саєнка, основною причиною такої ситуації є непослідовність та неузгодженість рішень органів влади, задіяних в процесі проведення земельної реформи. Серед цих проблем автор виділяє наступні: успадкування земельних ділянок за законом і за заповітом; мораторій на продаж земельних паїв, який часто не може реально захистити інтереси пересічного селянина; недосконалість форми державного акту про право власності на землю; неузгодженість між собою окремих положень законодавства щодо спільної власності на землю тощо [16, 94–96].

У висновку зазначимо, що Житомирська область в аграрному розвитку проходить за останні сімнадцять років складний шлях реформування відносин на селі, що супроводжується глибокими кризовими явищами, непослідовною, непродуманою політикою ряду керівників сільськогосподарських підприємств області, зловживаннями посадових осіб і певними позитивними показниками останніх років, окресленням правильних орієнтирів розвитку селянських господарств в нових, ринкових умовах. Важливе значення для стабільного, успішного реформування аграрної сфери області має державна підтримка, особливо перспективні програми та окремі фермерські господарства. Формування приватних власників землі потребує часу, осмислення ними своїх помилок початкового етапу, виходу на взаємовигідні відносини з іншими земельними власниками, виховання в собі відповідної культури поведінки, вдосконалення законодавчої бази щодо ринку землі тощо.

1. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності.* – К., 1998.
2. *Гриценко З.І. Деякі аспекти аграрної політики в Україні 90-х років ХХ ст. // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10.*
3. *Статистичний щорічник Житомирської області за 2005 рік.* – Житомир, 2006.
4. *Житомирщина.* – 2007. – 15 лютого.
5. *Обзор Вольнской губернии за 1909 г.* – Житомир, 1910.
6. *Поліщук Ю.М. Столітинська аграрна реформа на Волині.* – К., 1999.
7. *Прокіпа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. – 2007 р. – № 6.*
8. *Чигрин В. Сільська молодь: методологічні аспекти дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2.*
9. *Лісовий А. Методичні підходи до оцінювання сільської соціальної інфраструктури в Україні // Економіка України. – 2007. – № 5.*
10. *Махсма М. Причини та наслідки низької ціни найманої сільської праці // Економіка України. – 2008. – № 3.*
11. *Лерман Ц., Седік Д., Пугачов М. Оцінки наслідків реформування сільськогосподарських підприємств // Економіка України. – 2007. – № 6.*
12. *Житомирщина.* – 2007. – 3 лютого.
13. *Абрамова Г.В. Державна підтримка соціально-економічного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Житомирської області // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у*

майбутнє: Науковий збірник / За заг. ред. П. Ю. Сапж, О. М. Швидак, І. І. Ярмошик та ін. – Т. 2. – Житомир, 2007.

14. *Еко.* – 2007. – 26 апреля.

15. *Еко.* – 2007. – 6 декабря.

16. Савенко О. Реалізація права власності на землю: окремі проблеми нотаріату // *Право України.* – 2003. – №5.

В. В. Ігнатенко

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991 – 2008 РР.)

Процес формування і діяльності української селянської еліти в роки незалежності не можна розглядати без аналізу того соціального простору, у якому ця еліта самореалізується. Насамперед, мова йде про соціально-демографічні та структурні зміни, що відбулися в українському селі з початку 1990-х рр.

Метою статті є аналіз способів реалізації селянської еліти на тлі демографічної та структурно-соціальної динаміки селянства в роки незалежності України.

Кількісні втрати українського селянства за ці роки вражають. Якщо врахувати, що питома вага селян у 2005 р. від загальної кількості населення України складала 32,3% (15,3 млн. осіб), то втрати одного мільйона жителів села за роки незалежності дорівнювали біля 50% від загального скорочення населення країни. Це відбувалося на тлі "стрибка" коефіцієнта природного скорочення мешканців села з 3,4 на тисячу осіб у 1990 р. до 10,3 у 2005 р. Одним із результатів такого процесу стало зростання одноосібних господарств до однієї чверті від загальної кількості господарчих суб'єктів [2, 236; 6, 11 – 12; 9, 182].

Вікова структура сільського населення за цей період посилює сумну картину. Протягом 1990-х рр. група сільських жителів, молодша працездатного віку, скоротилася майже на 21%, а працездатного – на 16,7% на тлі лише 2,1% осіб пенсійного віку [2, 236].

Заслугує на увагу і міграція селян, яку з початку 1990-х рр. можна умовно поділити на дві хвилі. До першої належать переважно жителі міста післяпенсійного віку, які свого часу мігрували до міста, а згодом втратили надію можливості прожити на пенсію й отримання дітьми державного житла. Це зумовило їхнє повернення до села, на залишену батьківську спадщину. На початку 90-х рр. чисельність цих мігрантів дорівнювала близько 500 тис. Друга хвиля була представлена регулярним поповненням жителів міста за рахунок працездатних за віком селян. Співвідношення чисельності мігрантів цих двох хвиль дорівнювало 81% працездатних другої хвилі і 10% пенсіонерів, які були переселенцями першої хвилі й потім повернулися до села [8, 78].

У цілому, соціальні характеристики мігрантів свідчать, що вони посилюють вимивання із села найбільш освічених і молодих. Так, серед тих, хто переїхав до міста, близько 80% – селяни з освітою від вищої до середньої. Загалом протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих на селі зріс з 54 до 58 років. Одночасно чисельність освіченої молоді до 30 років скоротилася удвічі, а її частка серед працюючих складала 14% [4, 12; 6, 103; 7, 197].

Кардинальна зміна форм власності, руйнація старого типу колективного господарювання за відсутності нового призвела до домінування особистих господарств, а значить, і чисельності їхніх працівників. Уже за період 1990–2003 рр. кількість селян, зайнятих тільки в особистих господарствах, зросла з 681 тис. до 2,8 млн. осіб (у 4,2 рази), а у фермерських господарствах – з 0 до 142 тис. осіб [4, 12; 6, 103; 7, 197].

Нові виробничі відносини вимагають іншого типу освічених людей, серед соціально-професійних якостей яких превалює підприємливість. Сільське господарство і до 1990-х рр. за рівнем кадрового забезпечення відставало від інших галузей економіки, тепер же цей процес отримав особливу динаміку. Так, у 2001 р., із працюючих на керівних посадах і спеціалістів на селі, лише 34,4% мали вищу освіту [3, 554]. З огляду на загальну тенденцію зменшення чисельності керівників і спеціалістів, порушувалася традиційна пропорція в розстановці кадрів, насамперед дипломованих фахівців. Серед них значна кількість, здебільшого механіки й агрономи, ставали фермерами та власниками агропідприємств. У свою чергу це позначилося на віковій структурі цієї категорії аграріїв. Уже в 1997 р. біля 85% фахівців сільського господарства мали вік за 30 років, і лише 37% із них були з вищою освітою. Серед фермерів ця категорія зі спеціальною освітою складала лише 42% від загальної чисельності [3, 554].

Можна сказати, що фундаментальні соціально-структурні зрушення, які відбувалися в українському селі, створили новий об'єкт дослідження для науковців. Останні змушені були звертатися до категорій, які за визначенням не могли використовуватися до 1990-х рр. Так, аналізуючи життєвий рівень сільського населення на початку 90-х рр. деякі дослідники виділили п'ять майнових прошарків: жebraки, бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті. Дослідження дали показовий результат. Перша група зросла від 0,2 до 5,3%, друга – від 18 до 56,5%, третя – із 18,1 до 62%, четверта зменшилася із 58,9 до 27%, п'ята зросла з 4,1 до 7,7% [1, 190].

Дослідження аграрного представництва в політико-державній системі передовсім приводить до висновку про селянське походження більшості державних посадовців, навіть президентів, голів парламенту, зокрема, Л. Кравчука, Л. Кучми, О. Мороза, О. Ткаченка, І. Плюща, В. Ющенка. В Україні, де селянство завжди вважалося особливою функціональною підсистемою в державі й важливим чинником державотворення, виникає підґрунтя для формування так званої хліборобської еліти, представники якої проникають до владної еліти держави.

Концепція хліборобської еліти була розроблена В. Липинським, зважаючи на консервативну спрямованість його політичної думки. Однак, розглядаючи тезу про бажаність в Україні хліборобської еліти не лише як національної, а й як державної, дослідник констатував відсутність провідної ролі у владному механізмі хліборобського класу, який радше є пасивним виборчим знаряддям, гарматним м'ясом у руках різноманітних елітних груп і піддається анархічним настроям [5, 124]. Тим самим, не хліборобська еліта стає політичною елітою суспільства, а окремі представники селянської еліти стають частиною політичної еліти, свідомо чи